

ЗА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА НА СВЕТА И ИДЕИТЕ ЗА „КРАЙ НА ГЕОГРАФИЯТА“. ТЕЗИ И КОНТРАТЕЗИ

Валентин Михайлов

Статията е посветена на въпроса за връзките между процесите на глобализация и идеите за „край на географията“, появили се в идеите на отделни учени на границата на XX и началото на XXI в. Анализирани са основните количествени и качествени промени, настъпващи в глобалната епоха в основните обществени аспекти на глобализацията: икономическия, политическия, културния, технологичния и информационния. Направен е критичен анализ на тезите, умаловажаващи значението на територията, разстоянията и уникалността на мястото в развитието на човечеството. Направен е опит да се обоснове географска контратеза като отговор на предизвикателствата на постмодерния географски nihilism, стремяща се да предложи по-системна теоретична рамка за обяснение на световната система в глобалната епоха.

УВОД

Съвременната политикогеографска карта на света представлява все по-динамичен и взаимосвързан комплекс от културни, религиозни, икономически, политически региони и относително автономни национални държави. Най-голямо предизвикателство за обществената география и за обществените науки днес е както изследването на геопространствената еволюция на природногеографските, геополитическите, геоикономическите, геочивилизационните пластове, обхващащи структурата на континенти и субконтиненти и преминаващи границите на традиционната национална държава, така и тяхната взаимозависимост във формиращото се транснационално пространство. В този контекст главна цел на настоящата статия е критичен анализ на тезата за „край на географията“, появила се в обществените науки като опит за обосноваване на процесите на ускорена международна интеграция и глобализация в края на XX и началото на XXI в. Основните тези на автора са подкрепени с примери за съвременните тенденции в геоикономическата, геокултурната и геополитическата еволюция на света.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА КАТО ОБЕКТИВНО ЯВЛЕНИЕ ОТ МАТЕРИАЛНИЯ СВЯТ И НЕЙНАТА ТЕОРЕТИЧНА РЕФЛЕКСИЯ: ОБЩОНАУЧНИ ДИЛЕМИ

Динамичната и забързана епоха, в която живеят по-голямата част от представителите на съвременната човешка цивилизация, редица изследователи дефинират като глобална. Все още няма монолитна, общоприета и верифицирана теория за това, какво всъщност представлява глобализацията. Безспорно е, че тя се превърна в своеобразен „крайъгълен камък“, в мода, символ и парола, която разкрива духа и идеологията на съвремието. Под влияние на научно-техническата и на информационната революция, на новите форми на стопанска организация и моделите за управление на човешките ресурси се преобразува една значителна част от земното кълбо. Променят се ценностите и начинът на живот на милиарди хора. Формират се нови, непознати само допреди 20 години структури и процеси, окачествявани като глобални. За обозначаването на тази амалгама от явления се интензифицира създаването на нови научни понятия, описващи в качествен и функционален аспект епохата, в която живеем. Най-употребявани например са „посткласически капитализъм“, „глобален капитализъм“, „постиндустриална епоха“, „постмодерна епоха“, „епоха на достъпа“, „епоха на знанието“, „информационна епоха“. В пространствено-структурен и пространствено-функционален аспект се говори за формиране на „глобално село“ и „глобални мрежи“.

Отговор на въпроса кое е новото в информационната епоха, създаващо „новия свят“, предлага Castells (2009, с. 336). Безспорно нови са чиповете и компютрите, мобилните средства за комуникация, интегрираните в електронни мрежи глобални финансови пазари, заетостта на основната част от градското население в създаване и преработка на знание и информация, създаването на мрежово общество. В същото време, ръководейки се от стремеж за вписване в модните тенденции, редица учени слагат на отделни явления етикета „глобални“, неотчитайки, че част от тях съвсем не представляват новост в развитието на цивилизацията. Проявява се познатият симптом „описание на стари явления чрез нови термини“. Например етногенетичната миксация и асимилация, прословутата „глобализация“ на културите, трансконтиненталната търговия и транспорт, намесата на външни сили във вътрешните проблеми на суверенни държави. По отношение на културата D u l u s (2005, с. 91) посочва, че основната разлика спрямо международния културен обмен през XIX и XX в. се състои в масовизацията на културата на ежедневния живот, докато по-рано този процес се е ограничавал предимно до т.нар. „висока култура“ (литература, музика, изкуство).

Американският социолог Chase-Dunn (1999, с.190–193) заключава, че има поне пет ясно разпознаваеми аспекти на глобализацията: 1) общи екологични ограничения, към които авторът отнася „глобалните екологични заплахи, породени от уязвимостта на екосистемата и глобализацията на екологичния риск, като едва в наши дни екологичната деградация започва да бъде отчитана на глобално равнище“; 2) културна глобализация, свързана с два вида културни явления: разпространение на имащите западен произход индивидуални ценности към всички големи групи на световното население; признаване на инди-

видуалните права и идентичност, както и транснационалните усилия за защита на „човешките права“; 3) глобализация на комуникациите, свързана с новата ера на информационните технологии – „инфраструктурата на глобалната комуникация има силата да премества видимите и невидимите неща от една част на света към друга, независимо дали държавите харесват това, или не“; 4) икономическа глобализация, която „обхваща икономическите връзки, покриващи цялото земно пространство. Най-значимите ѝ прояви са взаимовръзките между пазарите, финансите, стоките и услугите и мрежите, създадени от транснационалните корпорации.“; 5) политическа глобализация, чиято същност е в „институционализирането на международните политически структури“.

В същия момент, когато се отварят граници и падат административни бариери, в съвременния свят паралелно протичат процеси на регионализация. Най-нагледният пример за жителите на Стария континент е Европейският съюз (ЕС) и неговата регионална политика. Трябва да се посочи, че в много публикации или се поставя знак за равенство между глобализация и европейска интеграция, или двете се описват като явления, протичащи по идентични механизми. На практика обаче глобализацията е преди всичко спонтанен, непланиран от един-единствен център процес (Dyhus, 2005, с. 11–16). Нейна база са неолиберализмът и антиконструктивистката философия на свободния пазар. В същото време европейската интеграция, най-успешният модел на регионална интеграция в света, се осъществява при стриктно планиране и координация на икономическото и регионалното развитие, осъществявани чрез изпълнение на решения и директиви на бюрократизирани междуправителствени структури.

В научните и политическите среди се формира известен консенсус относно обществените сфери, подложени в най-голяма степен на трансформация в условията на глобализация. Това са икономиката, информацията и комуникациите, международната политика, националната държава, културната сфера. В политико-идеологически план се налагат две основни тези за глобализацията. Привържениците на първата теза утвърждават, че глобализацията ликвидира изолираността на света, създава мрежи за включване на всички страни в глобалния пазар, обединява страните и народите, улеснявайки живота им с най-нови технологични открития. От своя страна, критиците на глобализацията я определят като форма на икономическа, политическа и културна експанзия на пазарния капитализъм. Не без основание се говори за глобален неоколониализъм, който не обединява, а разделя, не изравнява шансовете за прогрес и благоденствие, а увеличава пропастта между богатите и бедните народи. В културен план глобализацията се представя като модел за разпространение на западния начин на живот, на мислене и на човешки взаимоотношения, изтласкващи традиционни устои и ценности на останалите цивилизационни общности.

ВЪЗМОЖНА ЛИ Е ГЛОБАЛИЗАЦИЯ БЕЗ ГЕОГРАФИЯ?

Термините глобализация и глобалност имат силно изразено териториално съдържание и геопространствен оттенък, тъй като единната глобална система се формира от структури с по-нисък териториален ранг (континенти, региони, държави, населени места). Географите имат за задача да обяснят част от ос-

новните противоречия на глобализацията, базирайки се на геопространствения подход – една от най-висшите и сравнително рано утвърдили се форми на научен синтез. Той се интересува от съчетанието на икономически, културни, демографски и други явления и ефектът от тяхната синергия – формираните в конкретни части от земната повърхност и неповторими по своя качествен състав геосистеми. Те възникват не само вследствие проявите на вътрешни закономерности, но се трансформират под влияние на външно въздействие. Освен това тясно свързано с географското познание също е екологичното мислене. Днес то представлява фундаментална парадигма за оптимизирането и балансирането на отношенията между нуждите от икономически растеж и съхраняването на природното многообразие.

Редица от визионерите на глобализма определят регионалния, националния, етническият, локалният аспект на развитието на световната система в условията на всестранна интеграция и глобализация като синоними на назаднаост, консерватизъм, липса на отвореност към цивилизационните процеси и постмодернизма, към технологичния напредък, разпространението на рационално знание и т.н. Регионалността обаче означава също своеобразен начин на адаптиране и приемане на иновациите в местна етнокултурна, цивилизационна и социално-икономическа среда. Именно различията в разпределението на определени ресурси стоят в основата на интензивния обмен на хора, стоки, идеи, капитали, технологии. При положение че светът беше или, което е невъзможно, щеше да бъде унифициран, ако не съществуваха местни количествени и качествени диспропорции в ресурсите за социално-икономическо развитие и в неговите резултати, жителите на отделните региони нямаше да изпитват нужда от обмен на минерални ресурси, работна сила, земеделски продукти, технологии, ноу-хау, нямаше да учат чужди езици, да пътуват с туристическа цел и т.н.

Част от неточните обяснения на връзките между глобализацията и еволюцията на обществено-географските системи имат своето логично обяснение. С голяма доза съжаление трябва да се признае, че сред авторите на най-големите и влиятелни произведения в световната наука, посветени на глобализацията, не се срещат имената на географи. Спорадичните географски публикации по темата служат предимно за „вътрешна консумация“, неоказвайки съществено влияние върху *mainstream*-а на съвременната научна мисъл. По-сериозен опит за изработване на географска концепция на глобализацията предлага Дружинин (2010, с. 37–40), определяйки я като разгръщаш се в общопланетарен мащаб пространствен интеграционно-деинтеграционен процес. Политико-икономическата и социално-културната активност във все по-голяма степен се разпространява по ойкумена, възниква и се засилва ефектът на диференцирана (селективна) глобализация. Нейните най-мащабни и най-пълни прояви се концентрират в определени региони и техните центрове, докато останалите територии са подложени на „маргинализация“. Формиращите се териториални „архипелази“ на глобализацията очертават контурите на новата общопланетарна териториална социално-икономическа система. Обществено-географското пространство става все по-полицентрично, динамично и крайно неустойчиво. Под влияние на новите качества на пространствените взаимодействия възниква нов икономическо-географски феномен и обект на изследване – транстериториалната организация на обществото. Основно понятие в нея е глобалното геопростран-

ствено позициониране, което Дружинин дефинира като „основна форма на продуцираната от глобализацията транстериториална организация на обществото“. Традиционното икономикогеографско положение се трансформира в глобално геопространствено позициониране благодарение на „териториализацията“ на глобализацията и „търсенето“ на територии от глобалните субекти и институции, на конкуренцията за място в променящата се конфигурация на транстериториалната организация на обществото.

Селективният характер на постиндустриалната трансформация на структурите и отношенията в планетарното обществено-географско пространство означава, че далеч не всички региони, страни, общества и хора са обхванати от глобализацията като социално, икономическо и технологично явление. Промените в стила на живот, в начините на стопанско усвояване на природата, на промяната в ценностите, в материалното благосъстояние, урбанизацията и други проникват по-дълбоко в обществените структури предимно на западния свят и в някои частично вестернизирани страни, като тези от Азиатско-Тихоокеанския регион (Сингапур, Република Корея, Тайван и др.). Технологични достижения като телевизията, автомобилите, високоскоростните влакове, факса, компютрите, интернет, мобилните телефони, са съвършено непознати за милиони човешки същества, живеещи при племенни условия на социална организация. Трябва също така да се отчита, че тенденцията за свободен обмен на информация съвсем не е неограничена, а за милиарди хора на планетата достъпът до нея е практически нулев. По данни към месец юни 2010 г. от 6,8 млрд. жители на планетата едва 28,7 % ползват интернет. Това се отнася за 10,9 % от населението на Африка, за 21,5 % – на Азия (без страните от Близкия Изток). В същото време 77,4 % от населението на Северна Америка и 58,4 % от това на Европа имат достъп до интернет.

В началото на XXI в. в някои части на Земята социалният ефект на глобализацията е заглушен. Намиращите се на племенен стадий на развитие народи обитават своите примитивни домове, прехранват се с улов на риба, диви животни и растения по начините, познати и утвърдени в човешката история от хилядолетия. В случая дори няма нужда да посочваме примери с населението на малки екзотични острови в океаните, отдалечени на хиляди километри от цивилизацията. Достатъчно е да погледнем етносоциалната структура на развити страни като Канада, Русия или Австралия, за да открием във всяка от тях присъствие на много вътрешни културно-географски „светове“. Такива са световите на ескимосите, чукчите и евенките, на австралийските аборигени, а също на маорите в Нова Зеландия, на масаите, народите нупе и сандаве в Африка. Разбира се, това са относително частни случаи, които не определят главната линия на глобалното развитие. Въпреки това племенните общности са неделима част от човечеството и техният начин на живот трябва да бъде вземан предвид при формулиране както на претендиращи за системност заключения, така и при изписване на рецепти за безоблачна глобализация и „край на географията“.

Традиционните общества, необхванати от модернизацията, могат да изпитват влиянието на глобализацията в информационно-технологичен, финансов или политически аспект, но не могат да се ползват в пълна степен от нейните възможности. Това се отнася и към ниския дял на хората, които са наистина „свободни“ да пътуват, дори на територията на собствената си страна, поради

ограничени финансови възможности. Милиони хора, живеещи в най-бедните и периферни части на планетата, включително в селски райони, по никакъв начин не се вълнуват от „глобалните“ – в очите на северноамериканските и европейските теоретици – промени в технологичното и социалното развитие. Дори когато една транснационална корпорация, ТНК, разкрие дейност в границите на определена страна, това по правило подобрява живота на нищожен дял от населението ѝ. P i e t r a s z (2002, с. 7–17) потвърждава, че процесите на глобализация не означават глобална и всеобща хомогенизация и униформизация на обществения живот. Не означават край на културното многообразие и националните традиции, въпреки видимите тенденции за унифициране на потребителското поведение.

В епохата на глобализация територията и природните ресурси остават основни ценности, в спорове за които възникват междуетнически и междудържавни конфликти. Следователно тези класически географски фактори запазват фундаменталното си значение за геополитиката и геостратегията. Р у с е в (2009, с. 10) констатира, че „основен геостратегически мотив на съвременната политика е желанието за контрол над богати на природни, човешки или стопански ресурси географски пространства, както и над такива, чрез които може да се осъществява ефективно блокиране на важни световни комуникации“. Друг актуален пример посочва A n i ó l (2010, с. 92), свързан с нарастването на международната конкуренция в Арктика: доскоро тя е възприемана единствено като отдалечена периферия на цивилизования свят, най-много като терен за полярни изследвания и риболовни експедиции. Докато днес „новите шансове, които присъствието в този регион предоставя, привличат редица държави, енергийни концерни, риболовни фирми, корабособственици. Предимно академичната до този момент дискусия около въпросите за суверенитета и контрола над обширните пространства в арктичния район придобива реално политическо значение.“

Глобализацията, развитието на интернет, медиите, международните научни мрежи отварят неподозирани възможности за приложение на принципите на географското мислене в общественото развитие. В рамките на реторичния въпрос, зададен в заглавието на настоящия раздел, ще цитираме думите на Кофи Анан, бившия председател на ООН, част от доклада му пред 97-ия годишен конгрес на американските географи. Той придава огромно значение на сътрудничеството между ООН и професионалните географи, които трябва да бъдат по-тесни, за да може да се отговори на предизвикателства на човешкия род, като климатичните промени, несигурните условия в географската среда и дългосрочните цели на устойчивото развитие. Идеята за взаимозависимостта, подчертава Анан, е свойствена за географията. За повечето хора тя обаче представлява нов костюм, който те тепърва се опитват да облекат (Анан, 2005, с. 205–209).

СВРЪХКОНЦЕНТРАЦИЯ СРЕЩУ МНОГООБРАЗИЕ. ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА КАТО ВЕСТЕРНИЗАЦИЯ

Един от изтъкнатите теоретици на глобализацията, Бауман, изследва положителните и отрицателните ефекти, които тя носи за социалния живот. Макар че отделя значително място да обоснове „детериториализацията“ и ре-

лативизацията на пространството, той подчертава многопосочността на съвременните глобални процеси. „Глобализацията колкото разделя, толкова и обединява... Заедно с появата на планетарното измерение на бизнеса, на финансовия, търговския и информационния поток, задвижен е и „локализиращ“, фиксиращ мястото процес. Това, което се явява като глобализация за едни, означава локализация за други. Подвижността се издига до ранга най-висша сред желаните ценности, а свободата за придвижване – постоянно дефицитна и неравномерно разпределена стока...“ (1999, с. 22). Това означава, че глобализацията не само създава условия за по-тесен диалог и сближаване между културите, но води до социално-класова диференциация.

От позициите на системно-структурната парадигма географите Грчић и Слукa (2006, с. 8) дефинират глобализацията като процес на трансформиране на географската обвивка на Земята в цялостен системен организъм. В него географията на ТНК не се покрива с границите на държавите. Авторите се отнасят критично към глобализма, дефинирайки го като „широкообхватна дейност в областта на икономиката, политиката и културата, осъществявана от конкретни хора в името на „международната общност“, насочена към създаване на неоимпериален режим от нов тип... Колониалната „зависимост“ е изгубила значението си, но глобалната икономика е станала „взаимозависима“ вследствие развитието на търговията, транспорта, мултинационалните компании, преките чуждестранни инвестиции, операциите на финансовия пазар.“ (с. 13–15)

Не може да се отрече, че инвестициите на ТНК създават нови работни места и стимулират икономическия растеж в развиващите се страни и в страните в преход. В редица случаи обаче дейността на ТНК се разминава с очакванията и нуждите на местните общности. По този повод полският географ Sala (2007, с. 169) обръща внимание на изострящия се конфликт на интереси между националните държави и ТНК. „Имайки предвид ролята и значението на корпорациите на международната арена, може да се направи извод, че публичният интерес е до голяма степен „заразен“ от политиката на ТНК. С помощта на социотехнически методи, корпорациите ефективно манипулират общественото мнение с цел максимизация на печалбите, изтласквайки публичния интерес на втори план за сметка на собствените си интереси.“

Именно икономиката се определя като един от главните двигатели на процесите на глобализация. Не са малко оценките за глобализацията като за чисто икономически процес. В научната литература най-добре обосновани засега са концепциите за глобализацията, свързани с отделни аспекти на международната икономика и финанси. Castells (2008, с. 86) определя съвременната икономика като глобална, защото организацията на основните форми на продукция и потребление, както и техните съставляващи (капитал, работна сила, суровини, управление, информация, технологии, пазари), имат глобално покритие. Това се осъществява директно или с помощта на взаимосвързаните мрежи между икономическите субекти. Съществуват обаче и други мнения. Анализирайки съдържанието на глобалната икономика, Kuciński (2002, с. 151) посочва, че въпросният термин не описва никаква формирана, узряла структура, а отразява комплекс, който е в стадий на формиране. Днес може да се анализира не толкова глобалната икономика, колкото процесът на нейното формиране или глобализацията. Напълно споделям извода, че „глобализирани са само някои сектори и

пазари, например компютърната и телекомуникационната промишленост или пазара на дънки.“ Въпреки компресирането на времето и пространството, благодарение на технологичния прогрес, все още повечето сектори и пазари запазват своя локален, регионален или национален характер.

Друг важен въпрос е свързан с йерархията на властта в световната система. Фундаменталните изследвания в тази област потвърждават запазване и задълбочаване на различията между центъра и периферията. В монографията „Глобалните градове“ Грчић и Слука (2006, с. 99–103) изследват възникването и ролята на глобалните градове. Превръщането на даден град в „глобален“ се определя от неговото „навлизане в единната система на геополитически центрове на света и съобразно силата на влияние и нивото на достъп до управление на геополитическите процеси. Това се постига чрез концентрация на органи на управление и представителства на най-влиятелните международни организации.“ Те са два основни типа – междуправителствени и неправителствени. По данни за 2002 г. главните офиси на 5873 международни неправителствени организации (НПО) се намират в 20 основни града. От тях 13 са разположени в Европа. Безспорен лидер е Брюксел, със седалища на 1392 международни НПО, Лондон – 807, Париж – 729, Вашингтон – 487, Ню Йорк – 390, Женева – 272, Рим – 228. Във втората половина на 20-те водещи глобални градове се намират три града от развиващите се страни – Буенос Айрес (110 НПО), Найроби (100), Мексико сити (87). Регистрирана е също свръхконцентрация на междуправителствени организации в няколко ключови геополитически центъра. На Ню Йорк, Париж, Лондон, Брюксел, Женева и Виена се падат 2/3 от главните седалища на междуправителствените организации и 4/5 от глобалните и глобално-регионалните съюзи. Авторите достигат до извод, че „влиятието на геостратегическата ос „САЩ–Европа“ се запазва, в пълна приемственост с тенденциите от последните 200 и повече години, докато центровете на Азиатско-Тихоокеанския регион остават в сянка“.

Едностранныят, западно-центричният характер на икономическата глобализация потвърждава още един пример. Според ранглистата на списание „*Fortune*“ за 2007 г., отчитаща 100-те водещи ТНК на планетата според обема на годишните приходи, в първата стотица попадат компании, чиито центрове са локализирани в общо 17 страни. От тези страни само пет представляват страните в преход – Китай, представен от три компании, Русия, Индия, Мексико и Бразилия – по една. За първите 100 ТНК е характерна свръхконцентрацията им във високоразвитите капиталистически държави – 34 в САЩ, 12 в Германия, по 9 във Франция и Великобритания, 8 в Япония, а останалите са разпределени между Швейцария, Холандия, Белгия, Република Корея, Испания и Норвегия.

ИНТЕЛЕКТУАЛНИТЕ МЕТАФОРИ „КРАЙ НА ИСТОРИЯТА“ И „КРАЙ НА ГЕОГРАФИЯТА“: ИЛЮЗОРНИЯТ ТРИУМФ НА ГЕОГРАФСКИЯ НИХИЛИЗЪМ

Основният извод от предишния раздел е, че най-големи и директни ползи от „края на историята“ черпят високоразвитите западни държави, а от „края на географията“ – транснационалните корпорации, чиито собственици и централ-

ни офиси са концентрирани в същата група страни. Идеите за край на историята и край на географията са тясно свързани с динамиката на глобализацията, разбирана като повсеместно разширяване на влиянието на западните институционални структури и идеологически ценности. Реалността обаче се оказва по-комплексна от идеологическите предвещания. В краткия интервал от десетина години след нейната гръмка поява стана ясно, че в своята същност концепцията за „край на историята“ не представлява нещо повече от една авторска метафора, използвана в разработената от Фукуяма идеологическа концепция, базирана на политико-икономически детерминизъм и на ценностите на либералния капитализъм. Една от критиките към Фукуяма е „неотчитането на факта, че светът е много по-комплексен и че на мястото на идеологическата борба ще се появят етнически, верски, културно-цивилизационни и други конфронтации“ (С т е п и њ, 2004, с. 61). За нашия анализ най-важна е връзката между „края на историята“ и преустройството на световния геополитически ред. Фукуяма определя последиците от краха на Източния блок и на СССР като триумф на либералния капитализъм, чиито ценности ще се разпространят по целия свят и ще ръководят мислите, чувствата и живота на всички хора и общности. Въпросната теза също е движена от цивилизационни мотиви, доколкото основните ценности, регулиращи обществените отношения, са изковани в обществените традиции на англосаксонския свят. Постулатите ѝ са валидни за политическата и икономическата система, до голяма степен и за културната. Толерират се върховенство на закона, индивидуални свободи, пазарна икономика, неприкосновеност на частната собственост, конкуренция, предприемачество, егоцентризъм. Те доминират в западнохристиянския свят, главно в Северна Америка, Западна и Северна Европа, както и в Австралия и Нова Зеландия. След края на Студената война те получиха полигон за разпространение в Източна Европа, в Южна и Централна Америка.

За „край на географията“ се говори в научните, политическите и бизнес средите, в медиите. Опити за обосновка на нейни технологични, икономически или културни аспекти предлагат Бауман (1999), Проданов (1999), Castells (2009), S k a r z y Ń s k i (2010) и други автори. По правило привържениците на екстравагантната теза не правят усилие да уточнят за „край“ на коя точно география става дума: на климатологията, на геоморфологията, географията на природните ресурси, на политическата география, на културната география, на лингвистичната и конфесионалната география, на географията на туризма, на градовете, на транспорта и инфраструктурата или на земеделието. Можем да спестим този неудобен въпрос, но като географи трябва по научен път да отговорим на предизвикателството „край на географията“. До какви аргументи най-често се свежда въпросната теза? Това са: 1) географската локализация вече не играе съществена роля в човешките отношения; 2) осъществява се „детериториализация“ на социалните отношения в киберпространството, обхващащо интернет, цифровите технологии, електронните медии; 3) територията вече не представлява съществен ресурс за развитието, в т.ч. за локализацията на икономическите дейности; 4) в глобалната епоха народите и културите се хомогенизират и хибридизират, а националната идентичност губи своето значение.

Както в случая с „края на историята“, така и в този с „края на географията“ е налице злоупотреба с фундаментални категории за измерване на материалния

свят. Както утвърждават класиците на научната мисъл, всяко събитие, процес, явление в природата и в обществото има времева и пространствена характеристика. Не са малко учените, които все още поддържат възгледа, че историята представлява динамиката и движението в човешкото развитие, докато географията се идентифицира със статиката. Последното е неоснователно не само при изследване на обществените процеси, но също и по отношение на природата. В рамките на един човешки живот природната среда се променя с бавни и слабо забележими темпове, ако изключим екстремалните природни явления (земетресения, наводнения, цунами, лавини, вулкански ерупции). Това обаче съвсем не означава, че такива промени не протичат.

Ако погледнем политикогеографската карта на света, от средата на ХХ в. до началото на 90-те години тя се обогатява с нови сто суверенни държави. В началото на ХХІ в. броят им е повече от 200, 192 от които са страни-членки на ООН. След разпадането на социалистическия блок в Централна и Източна Европа, в Кавказкия регион и в Централна Азия се появиха 24 нови суверенни държави. Следователно именно днес, в епохата на глобализацията, политическата карта на света, на отделните континенти и субрегиони е най-пъстра в сравнение с който и да е период от цялата история на човечеството.

Другият фундаментален аспект от обществения живот, изпитващ влиянието на глобализацията и обект на радикални хипотези, е културният. S k a r z u ŋ s k i (2010) обявява, че предстои настъпване на „края на народите“ – радикална теза, свързана в концептуално отношение с „края на географията“. Той е „предизвестен“ от няколко основни тенденции. Като най-важна от тях авторът посочва, че в резултат на масовите миграции на населението и развитието на средствата за комуникация се осъществява в невидан до този момент мащаб на смесване на групите и взаимно проникване на обособените култури. Като краен ефект трябва да се очаква постепенна деструкция на националното съзнание.

Като централна тема в дискурса за „край на географията“ се откроява тенденцията за компресиране на време-пространството. Разстоянията представляват все по-малка пречка за осъществяване на размяна на стоки, информация и идеи, а границите стават „прозрачни“ и „пропускливи“. Isaković (2006, с. 73–74) развива своя теза за компресирането на пространството: „Ако интеграцията (под формата на глобализация) води до постепенна загуба на значението на държавните територии, това не означава загуба на пространствеността като един от аспектите на човешкия живот, а допринася за все по-голямо намаляване на времето, необходимо за пренос на хора, идеи, информация, стоки)... Днешните миграции свидетелстват, че човешкият живот има пространствено измерение...“. Отслабването на значението на държавните граници в рамките на ЕС не означава изчезване на пространствеността, а релативизация на ролята на териториалността вътре в ЕС, както глобализацията представлява релативизация на ролята на териториалността в отношенията в света.

Концепцията за „край на географията“ е възприемана критично от някои съвременни български географи. Д и м о в (2000, с. 239) прогнозира, че географски характеристики, като разстоянията и границите, винаги ще оказват влияние върху производството, размяната и потреблението и тяхната ефективност. Според него съвременната глобализация на стопанството е свързана преди

всичко с по-прагматичното, агресивното и ефикасното използване на сравнителните регионални предимства на планетата за определена стопанска дейност. С т о я н о в (2004, с. 9) също не приема тезата за „изчезване на разстоянието“ и за „края на географията“ и твърди, че тя не е възможна, а по-скоро може да се говори за ново изграждане на отношенията „общество-пространство“.

В резултат на информационната революция все по-голяма роля в личния живот, във функционирането на икономиката, на социалните и политическите структури в отделните държави, започва да играе киберпространството (Lakomy, 2010). Самото киберпространство се дефинира от П. Делви като „пространство на отворена комуникация, която се осъществява чрез посредничеството на свързани компютри и дигитални памети, работещи в цял свят.“ (прицит, Lakomy, 2010, с. 56). Това е нов тип пространство, създадено благодарение на достиженията на научно-техническата и информационната революция, скъсяващо времето за контакт и комуникация. Възникването на нова форма на реалност – виртуалната, съвсем не означава загуба на значението на физическото пространство и на разстоянията. Виртуалността предизвиква определена реконфигурация на обществените отношения в пространството, но виртуалният свят не измества, а съществува наред с традиционните представи за време и пространство.

Информационната революция създава условия за възникване на глобален пазар на висококвалифициран труд. Г л у щ е н к о (2008) посочва, че „изтичането на мозъци“ от развиващите се в развитите индустриални страни обхваща 12,9 млн. души, от които 7 млн. работят в САЩ. Глобалният пазар на висококвалифициран труд премахва всички граници, а унифицираните дипломи превръщат техните притежатели в активни участници на глобалния пазар на труда. Знанията и уменията на работниците се използват, без да се налага тяхното физическо преместване. Информационната епоха създава „невидимите мигранти“ – самонаети лица, осигуряващи си доходи благодарение на интернет. Тази малка група от креативни и инициативни хора се занимава предимно с борсова търговия, спортни залози, създаване на web-страници, реклама, маркетинг и редица други дейности, осъществявани в киберпространството, без нужда от директен контакт с клиента.

В генерален план обаче трудът в глобалната икономика се намира далеч от своята цялостна либерализация. Това е един от изводите в доклада на Международната организация по миграция за 2008 г. Заплащането на труда се определя преди всичко от вътрешни фактори, включително от условията на живот в отделните страни. Затова е трудно или най-малкото прибързано да се говори за наличие на глобални механизми и рамки в търсенето и предлагането на труд (*World Migration, 2008*, с. 34–35). Финансовият специалист Stiglitz (2004, с. 21) обосновава конкретни случаи, при които либерализацията на търговията на глобално или регионално равнище невинаги се съпровожда с премахване на ограниченията за свободно движение на работна сила. Например през 1992 г. Мексико, САЩ и Канада сключват споразумение за свободно движение на стоки, услуги и инвестиции, но не и на хора.

Проданов (1999, с. 225) е на мнение, че „Глобалната мобилност на парите води до нарастващо разделяне между политическата система, основана на суверенна територия и транснационалната икономика, която функционира

глобално. Това предизвикателство е най-силно в сферата на финансите и неслучайно поражда яростни дебати по въпроса за „края на географията“, т.е. за края на възможностите на държавата да бъде суверенна в рамките на определени географски граници“. Анализирайки обаче финансово-търговските и икономическите аспекти на глобализацията, по-коректно би било да се говори за промяна в една или друга функция на политическите граници на държавата. Промяна търпят принципи на международното право, административни и търговски разпоредби. Географията, пространствеността, уникалността и ценността на мястото остават съществени фактори при избор на локализация за инвестиране. Пространствената неравномерност в глобалното движение на капитали се обуславя от гравитационното привличане на пространствени фактори: различията в националните данъчни политики, в цената на земята, на производствените разходи, в цената на труда, в отношението на властите към дейността на чуждите компании и т.н. Изборът на конкретно място за стопанска дейност не е безразличен към изградеността и качеството на инфраструктурата (летища, пристанища, сухоземни и речни пътища, отдалеченост от глобални и регионални пазари). Освен това страни като Русия, Украйна, Саудитска Арабия, Китай, Северна Корея, Иран, Венесуела, САЩ и редица други не са либерализирали напълно своите пазари. Така например Б ж е ж и н с к и (2004, с. 176) признава, че „по вътрешнополитически причини САЩ упорито поддържат високи протекционистки бариери за селскостопански продукти и налагат твърди квоти за вноса на стомана и текстилни продукти от бедните страни, които отчаяно се нуждаят от достъп до американския пазар“.

ГЛОБАЛНИТЕ ПРОМЕНИ И ОБЩЕСТВЕНО-ГЕОГРАФСКАТА ТЕОРИЯ. КОМПЛЕКСНИ ИЗВОДИ

Със сигурност може да се твърди, че идеите за „края на географията“ представляват неубедителна интелектуална метафора, претендираща да обхване и обясни много по-мощни процеси, отколкото са явленията, реално намиращи се в процес на глобализиране или могат да се разглеждат като ясно оформени глобални структури. В условията на информационна и технологична революция протича динамична еволюция на пространствените системи, отношения и взаимодействия. Географията непрекъснато се обогатява в теоретично и информационно отношение, появяват се непознати на предходните етапи от човешката история технически и технологични възможности за провеждане на научни изследвания, за пътувания и за непосредствен досег с изучаваните явления. Това прави загубата на практическото значение на географските знания невъзможна.

В настоящата статия са посочени само избрани примери за сложността на явленията глобализация и за дилемите, стоящи пред науката, за пълното ѝ теоретично отражение и обосноваване. По повод на твърденията за „края на географията“ (разбирана като наука, изследваща обективни геопропространствени характеристики на явленията от материалния свят) може да се направят няколко комплексни заключения, съдържащи аргументите на тяхната контрапоза. Отчетени са както новите мегатенденции с глобално (в териториален и секторен

аспект) покритие, така също и наличието на съществени регионални и локални отклонения от общите глобализационни схеми. В най-общ план географската теза за геополитическото, геоикономическото и геокултурното състояние и еволюция на света в началото на XXI в. може да бъде обобщена в няколко проблемни групи:

1) В началото на третото хилядолетие се формира специфично наднационално (транснационално) пространство, функциониращо извън обхвата на суверенните национални държави. Осъществява се формиране на нова, транс-териториална организация на обществото (по Дружинин, 2010). Междудържавните различия в икономическата и политико-административната система са подложени на редуциране. В институционално отношение регулирането на определен кръг от наднационални въпроси в глобален мащаб влиза в прерогативите на няколко организации (ООН, Световната банка, Международният валутен фонд, Световната търговска организация, частично на регионалните съюзи). Държавните граници стават „по-пропускливи“, но това далеч не означава „край на географията“ или на националната държава. „На настоящия етап е недалновидно да се прогнозира упадък на държавата, която е типично политическа структура, и докато съществува политика, дотогава ще функционира и националната държава.“ (Sala, 2007, с. 73). Не може да се отрече, че глобализацията предоставя възможности за по-активен цивилизационен диалог и за изработване на общи механизми за решаване на глобалните проблеми, но тя ще бъде справедлива, ако се реализира не под формата на вестернизация, а като реална глобална интеграция на равноправни субекти, принципите на която са формулирани в широка дискусия с участието на народите от всички цивилизационни общности.

2) Благодарение на технологичната революция, на териториалното разпространение на компютрите и интернет, мобилните телефони, електронните медии с глобално покритие, се появява „киберпространство“, улесняващо и премахващо редица физически бариери в човешката комуникация. Съществуването на този нов тип пространство не елиминира значението на класическото географско пространство в обществения живот, нито нуждите от размяна на вещи и идеи между страните и регионите. Глобалното пространство става поемко и, перифразирайки един от изразите на М. Кастелс, ставаме свидетели на тенденция за преход от относително стационарното „пространство на местата“ към „пространство на движенията и потоците“.

3) Паралелно с нарастващото влияние на потребителската психология и на западната поп-култура върху останалите национални и локални култури, се наблюдава укрепване на цивилизационната идентичност на народите. Тя заема авангардно място в световната геополитика, доказвайки несъстоятелността на тезата за „край на народите“, за залез на националното съзнание и идентичност и предстояща хибридизация на човешките култури. Пространствената дифузия на културните ценности и поведенческите модели на западната цивилизация обхваща страни от всички континенти, но рядко те са приемани с безкритичен ентузиазъм. Културната вестернизация е една от значимите, но в никакъв случай не е единствена и не е всеобхватна в географски план тенденция в съвременната епоха. Глобализацията същевременно поражда нова форма на интернационализъм – неолиберален, свързан с обособяване на обща глобална идентичност

на мобилния транснационален политико-бюрократичен и финансово-икономически елит.

4) Въпреки навлизането на информационните технологии в бизнеса, на интеграционните процеси и либерализацията на търговията между редица страни и регионални съюзи, все още са налице множество сериозни бариери за чужди инвестиции, търговия и движение на работна сила. Глобализацията носи ползи главно на богатите страни и региони, на първо място Северна Америка, ЕС, Европейското икономическо пространство, Япония, Република Корея, Австралия, Нова Зеландия. Всички страни, включени в една или друга степен в регионални и глобални икономически мрежи, изпитват влиянието на структурните кризи в глобалната икономика, но ефектът върху тях винаги е различен. Подходящ пример е световната финансова криза от 2008–2009 г., довела до сериозни вътрешни сътресения в САЩ, Исландия, Унгария, Украйна, Испания, но засегнала в далеч по-малка степен държави като Полша, Китай, Австралия или Бразилия.

5) Открит остава въпросът за прецизното дефиниране на обществените сфери, за които може с увереност да се твърди, че функционират като глобални системи и мрежи. Това се отнася главно за информационно-комуникационния, технологичния и финансовия аспект на глобализацията, отнасящи се до глобалното покритие на интернет и на електронните медии, териториалната структура на ТНК, банковите операции, производството и търговията с високотехнологични продукти. Останалите секторни „глобални мрежи“ (политическите, културните, пазарът на труда) се намират в зародишен стадий на развитие и се отличават със значими локални и регионални диспропорции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В началото на Третото хилядолетие, в пълна приемственост с предходните исторически епохи, светът се отличава с териториална диверсифицираност на природните явления, на своето политическо, цивилизационно, икономическо и демографско развитие. В този контекст като перспективна задача за съвременната география се очертава изработването на цялостна и конкурентна географска теория за функционирането на световните системи в условията на интензивни глобални промени. Същевременно трябва да се признае, че в изминалите 20 години философията и социалните науки постигнаха повече успехи в теоретичната концептуализация на глобалните процеси, проявявайки повече гъвкавост и по-успешно адаптирайки се към промените.

Физическата територия остава един от основните елементи на земния живот и показател за „географичността“ на света. Въпреки прибързаните оценки за намаляването на нейното значение, въпреки „детериториализацията“ на част от човешките отношения и възникването на виртуална сфера, обществените й функции ще се запазят. Все още нито една държава в света, дори от най-големите и най-слабо заселените, не е отстъпила и педя от своята територия и едва ли някога това ще се случи. Територията остава незаменимо условие за човешкия живот, за изграждане на материално-техническа инфраструктура, за нуждите на земеделското производство, за задоволяване на жилищни и други нужди на населението. Глобализацията, безспорно, предизвиква фундаментални промене-

ни във функционирането на световната система и в класическите механизми на човешките отношения, водейки до засилване на международната взаимозависимост и до формиране на транснационално пространство и отношения. Но е безсилна, за да покори и ликвидира планетарното многообразие чрез неосъществения мит „край на географията“.

ЛИТЕРАТУРА

- Анан, К. Функция географии по мишлењу Уједињених нација. – Глобус, 32, 2007.
- Бауман, З. Глобализацијата. Последиците за човека. София, Лик, 1999.
- Бжежински, З. Изборът. Глобално господство или глобално лидерство. София, Обсидиан, 2004.
- Глушенко, Г. Формирование глобального рынка квалифицированного труда. – Демоскоп Weekly, 13–16 окт. 2008. www.demoscope.ru/weekly/2008/0349/analit02.php
- Грчић, М., Слукка, Н., Глобални градови. Географски факултет Београдског университета, Географски факултет МГУ „М.В.Ломоносов“, Београд, 2006.
- Димов, Н. Глобализация и регионалност: географска интерпретация. Сборник доклади „50 години Географски институт“. София, 2000.
- Дружинин, А. Г. Глобализация как фактор инноваций в теории и методологии социально-экономической географии. – Материалы Международной научной конференции „Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития“ (Ростов-на-Дону, 4–8.05.2010 г.). Под ред. А. Г. Дружинина, В. Е. Шувалова. Ростов-на-Дону, Издательство Южного федерального университета, 2010.
- Проданов, В. Глобалните промени и съдбата на България. С., Христо Ботев, 1999.
- Русев, М. Геополитически и геостратегически предизвикателства пред глобалната и регионалната сигурност – основни методологични и приложни аспекти. Сборник доклади от научна конференция на НВУ „Васил Левски“. Велико Търново, 2009.
- Степић, М. Демографски елементи клучних геополитичких теорија. – Демографија, 2004, № 1.
- Стоянов, П. Социалната география днес. Социална и културна география. Унив.изд. „Св. св. Кирил и Методий“. София и Велико Търново, 2004.
- Аниól, W. Międzynarodowe kontrowersje wokół Arktyki i Spitsbergenu. – Stosunki Międzynarodowe, 2010, № 1–2.
- Best Companies in 2007 from Fortune magazine (Top 100). www.investmentsandincome.com/investments/multinational-corporation/multinational-corporation-top100.html
- Castells, M. Społeczzeństwo sieci. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Castells, M. Koniec tysiąclecia. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.
- Chase-Dunn, Ch. Globalization: A World-System perspective. – Journal of World-Systems Research, 1999, № 2.
- Dylus, S. Globalizacja. Refleksje etyczne. Wrocław-Warszawa-Kraków, Ossolineum, 2005.
- Išković, Z. Stanovništvo i teritorija kao elementi političke moći u međunarodnim odnosima. – Stanovništvo, 2006, № 1.
- Kuciński, K. Gospodarka globalna. Poznań, Kurpisz, 2002.
- Lakomy, M. Znaczenie cyberprzestrzeni dla bezpieczeństwa państwa na początku XXI wieku. – Stosunki Międzynarodowe, 2010, № 3–4.
- Oblicza procesów globalizacji. Red. M. Pietrasia. Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2002.
- Sala, S. Wpływ procesów globalizacji na państwo. Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych (Pod red. I. Kiniorskiej i S. Sali). Kielce, 2007.

Skarżyński, R. Stosunki międzynarodowe, system międzynarodowy i poliarchia. – Stosunki Międzynarodowe, 2010, № 1–2.
Stiglitz, J. Globalizacja. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
World Migration 2008: Managing Labour Mobility in the Evolving Global Economy. International Organization for Migration, 2008.
www.internetworldstats.com/stats.htm

ABOUT GLOBALIZATION OF THE WORLD AND IDEAS
OF THE “END OF GEOGRAPHY”. THESES AND CONTRA THESES

V. Mihaylov

(S u m m a r y)

The main goal of this paper is a critical analysis of the hypothesis of “the end of geography” which arised in the framework of social sciences as an intellectual reaction to the processes of strengthening international integration and globalization. The main author’s theses are supported by different examples of contemporary geoeconomic, geopolitical and geocultural dynamics of world system. In spite of assessments and conclusions on reduction of the importance of territory, we could conclude that its function will be maintained despite globalization, de-territorialization of the part of human relations and in spite of emergence of a virtual sphere. It is one of the most important conclusions in the paper. Furthermore, the author suggests that distances and the uniqueness of the places will retain its influence under many modern processes. The geography space remains an indispensable condition of life, building material and technical infrastructure as well as agricultural production to ensure communal needs for the constantly increasing number of world population.